

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR RAKHMANOV,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor, Leading Research Fellow at the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

kneu_1906@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8884-5515>

Уявлення українців про політичне життя в повоєнний період у контексті перспективи поширення популізму

Вступ

Уявлення людей про бажане політичне життя можуть зумовлювати вимоги до політичних лідерів та партій, а також впливати на формування політичних програм та стратегій. Люди, які мають конкретні уявлення про те, як має працювати політична система та які цінності вона має втілювати, можуть активно виступати за зміни, що відповідають їхнім уявленням. Якщо громадяни вимагають більшої прозорості, відкритості та участі в управлінні, це може спричинитися до реформ політичної системи для задоволення цих вимог (Lipset, 1960; Almond, Verba, 1963; Norris, 1999; Dalton, 2006). Водночас масова свідомість суспільств, травмованих тривалою війною, може бути дуже складною та суперечливою, відображаючи різні відчуття, думки та емоції, які виникають у людей за умов військових конфліктів та їхніх наслідків. З одного боку, тривала війна може спонукати соціум до єднання та співчуття, зростання національної свідомості та почуття гордості за виживання та опір, що, безумовно, зміцнюватиме соціальну солідарність та сприятиме процесу відновлення після війни. З іншого боку, люди можуть відчувати глибокі втрати, розчарування та гнів на адресу політичних лідерів або політичної системи, які не змогли захистити їхні права та безпеку. Часто громадяни, які вважають, що політика є складною, незрозумілою та неефективною, можуть бути більш схильними до сприйняття популістських обіцянок щодо простих та швидких рішень у повоєнний час.

Цитування: Рахманов, О. (2024). Уявлення українців про політичне життя в повоєнний період у контексті перспективи поширення популізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 25–39, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.02.25>.

Російсько-українська війна привнесла в українське суспільство колосальні людські та матеріальні жертви, масштаб яких ще буде усвідомлено у повоєнний час. Звичайно, певні проблеми вимагатимуть якнайшвидшого розв'язання. Однак існують і такі наболілі та хронічні проблеми в розвитку демократії та впровадженні правових норм, які потребують неквапливого діалогу та пошуку балансу в суспільстві. Після великої війни можуть з'явитися нові соціальні поділи, і постане питання, як люди ставляться до певних соціальних груп. Якщо у громадян з'явиться осуд та претензії до окремих груп людей, то вони можуть схилитися до підтримки популістських політиків, які обіцятимуть обмеження прав і свобод певних категорій громадян, яких вони вважають «ворожими». Поширення такого штибу популістських настроїв може призвести до політичної поляризації в суспільстві.

Популістські орієнтації зазвичай відображають антиелітарні та антиінституційні настрої, увиразнюючи ідеї про існування прірви між «простим народом» та зарозумілими елітами, які втратили зв'язок зі звичайними людьми (Canovan, 1999; Mudde, 2004; van Kessel, 2014; Rooduijn, 2014). Зважаючи на те, що у перехідних суспільствах демократичні інституції є слабкими, підтримка популістських ідей призводить до ослаблення, ба й руйнування цих інституцій (Krastev, 2006; Di Tella, MacCulloch, 2009; Bakker et al., 2015; Stanley, Cześniak, 2021). Насамперед це відображається у недовірі громадян до еліт, у їхньому розчаруванні у традиційних політичних партіях і політичній системі взагалі. Користуючись цим, політики-популісти представляють себе як альтернативу, підкреслюючи свій статус «голосу народу». Так само це відбувається, коли громадяни відчують, що економічна система несправедлива і призводить до соціальної нерівності, що може також стати ґрунтом для підтримки популістських обіцянок про покращення в економіці та перерозподіл ресурсів на користь зuboжilих. Крім того, часто у перехідних суспільствах громадяни вважають, що політика є суцільно корумпованою та недосконалою, тому вони більш схильні підтримати популістських політиків, які обіцяють «очистити систему».

Тому метою статті є окреслення тих потенційних проблем у політичній свідомості українців, на яких можуть паразитувати популістські сили, коли відновиться політичне життя. Для цього було використано результати загальнонаціональних опитувань, які проводили вітчизняні соціологічні служби. Зокрема, було проаналізовано перебіг несприйняття українцями виборів під час війни та наслідки цього феномену після війни. Поряд з тим розглянуто, наскільки сталим є запит населення України на нові політичні сили у повоєнний час. І нарешті, окреслено пріоритети українців щодо соціальних, політичних та економічних аспектів життєдіяльності, що можуть слугувати появі нових соціальних розмежувань як сприятливого ґла для поширення популізму.

Несприйняття українцями виборів під час війни

З початком повномасштабного вторгнення та у зв'язку із введенням воєнного стану Центральна виборча комісія України призупинила виборчі процеси на невизначений термін. Згідно з Конституцією, 2023 року мали б відбутися черго-

ві вибори депутатів Верховної Ради, в березні 2024-го — чергові вибори президента України, а в жовтні 2025-го — чергові місцеві вибори. З огляду на невідомість терміну тривання війни, з одного боку, питання виборів уявляє проблему легітимності цих важливих державних інститутів, а з іншого — проведення повноцінної виборчої кампанії унеможливується.

У публічній сфері час від часу виникали думки щодо доцільності проведення виборів. Однак ідея провести чергові парламентські вибори під час війни не знайшла підтримки в суспільстві. Так, в опитуванні громадської думки, проведеному соціологічною службою Центру Разумкова з 28 квітня по 3 травня 2023 року, українців запитали: «У жовтні 2023 року мали б відбутися чергові парламентські вибори. Але під час дії воєнного стану вибори, згідно з законом, неможливі. Як слід вчинити владі у цій ситуації?» Результати опитування виявили, що лише 11,7% опитаних згодні були на переривання воєнного стану та проведення скороченої виборчої кампанії та виборів у жовтні 2023 року. Переважна більшість (61,6%) респондентів висловилися за продовження повноважень чинної Верховної Ради до закінчення воєнного стану, хоч би як довго він тривав. Разом з тим чверть дорослого населення (26,7%) не визначилася з цього питання (Ведернікова, 2023).

Подібні результати були отримані Центром Разумкова і в усеукраїнському опитуванні, що проводилося з 21 по 27 вересня 2023 року (Центр Разумкова, 2023b). Лише 15,1% опитаних позитивно ставилися до ідеї проведення загальнонаціональних виборів (президентських чи парламентських) у 2024 році до завершення війни, тоді як майже дві третини (63,8%) висловили негативне ставлення до цієї ідеї, а 21,1% респондентів не визначилися. Характерно, що ті респонденти, хто негативно ставився до проведення виборів під час війни, найчастіше це обґрунтовували браком фінансових ресурсів, гарантій безпеки, можливостей забезпечення демократичних стандартів і доступу для закордонних біженців та внутрішньо переміщених осіб (див. табл. 1).

Водночас коли в тому ж опитуванні було поставлено запитання «Якщо вибори відбудуться, Ви радше будете голосувати за наявні політичні партії чи обиратимете з новостворених політичних сил (якщо такі будуть)?», вагома частка населення не визначилася із цим: 31,0% респондентів відповіли, що для них не матиме значення, новостворена це партія чи вона існувала й раніше, а 29,8% зазначили, що важко відповісти на це запитання. І лише 14,7% опитаних відповіли, що голосували б за вже наявні політичні партії, натомість 24% — за новостворені політичні сили (якщо такі будуть) (Центр Разумкова, 2023b). Звичайно, уявні ситуації не завжди відтворюються за умов реального політичного життя. Однак очевидно, що такий низький електоральний запит на наявні політичні партії може свідчити про певний потенціал для нових політичних сил, не включаючи й популістські.

Домінівний негативізм щодо виборів під час війни продемонструвало й усеукраїнське опитування громадської думки, яке провів Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) впродовж 30 вересня — 13 жовтня 2023 року. Зокрема, 81% респондентів вважали, що вибори належить проводити після війни,

Розподіл відповідей населення України на запитання «Якщо Ви ставитесь негативно до проведення загальнонаціональних виборів у 2024 році, то чому?»

Варіанти	%
У країні немає грошей на вибори	36,1
Тому що українське законодавство не дозволяє проведення виборів у період дії воєнного стану	31,9
Проблематично буде забезпечити безпеку учасникам голосування	30,8
Під час воєнного стану неможливо дотримуватися стандартів демократичності виборів через тимчасове обмеження політичних прав і свобод громадян	29,1
Неможливо організувати голосування на тимчасово окупованих територіях	26,3
Виникнуть проблеми для голосування тимчасово переміщених осіб, українських біженців за кордоном	24,0
Неможливо організувати голосування військовослужбовців, які перебувають безпосередньо у місцях бойових дій	22,5
У випадку, якщо буде дозволено онлайн голосування, російські спецслужби зможуть втрутитися в процес голосування	14,0
Існує небезпека посилення внутрішньополітичних конфліктів та ухвалення популістських рішень в умовах війни	13,2
Можливе тимчасове скасування воєнного стану під час війни для проведення виборів негативно позначиться на безпеці та обороноздатності країни	10,6
Члени виборчих комісій, офіційні спостерігачі та кандидати на виборні посади можуть бути мобілізовані	8,7
Інше	1,5
Важко відповісти	0,3

Примітка. Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

оскільки «зараз вони не на часі». Лише 16% опитаних погодилися, що вибори вже мають бути проведені попри війну «у визначені Конституцією терміни — парламентські у жовтні 2023 року, президентські у березні 2024 року», і 3% — не визначилися з думкою. Пропри те, що у всіх регіонах України більшість населення була проти проведення виборів під час війни, все ж помітні невеликі відмінності між частками тих, хто підтримував вибори під час війни: на Заході — 13%, у Центрі — 15%, на Півдні — 18%, на Сході — 21% (KIPS, 2023a).

Крім того, в опитуванні КМІСу з'ясували ставлення населення до можливого запровадження голосування через Інтернет. Отже, як і до повномасштабної війни, майже дві третини (65%) станом на жовтень 2023 року негативно ставилися до ідеї дистанційного голосування через інтернет, «бо це створює ризики фальсифікації». Натомість 29% опитаних позитивно оцінили цю ідею, «бо це по-сучасному і крок уперед в технологіях демократії» (KIPS, 2023a).

Однак негативне ставлення суспільства до проведення виборів під час війни не означає, що легітимність чинної влади буде безмежною. Адже накопиченням претензій населення до державних інституцій через непопулярні кроки, на

кшталт масової мобілізації, неодмінно скористаються опозиційні політичні сили, порушуючи питання про «прострочену» легітимність виборних органів. До того ж чинний президент України та правляча партія «Слуга народу» не скористалися можливістю розділити політичну відповідальність під час війни з іншими парламентськими партіями у створенні уряду національної єдності. Це питання впродовж війни дедалі більше дискутуватиметься у публічній сфері. Утім, у масовій свідомості ця ініціатива ще не набула суттєвої підтримки. Так, у всеукраїнському опитуванні громадської думки, яке провів КМІС упродовж 4–10 грудня 2023 року, позитивне ставлення до такої ініціативи виявилось лише у трохи більш як третини населення (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей населення України на запитання «В Ізраїлі після нападу ХАМАС і початку війни в Газі було утворено уряд національної єдності, до якого увійшли представники усіх політичних сил, представлені в ізраїльському парламенті (кнесеті). Як Ви ставитесь до того, щоб в Україні створити такий же уряд, до якого своїх представників делегують партії, представлені у парламенті (“Слуга народу”, “Європейська солідарність”, “Батьківщина” та “Голос”)?»

Варіанти	%
Позитивно	37
Ні позитивно, ні негативно / нейтрально	38
Негативно	19
Важко сказати	7

Характерно, що регіональний розподіл показав певні відмінності у відповідях, коли ідея уряду національної єдності отримала найбільше підтримки у Центрі (42%) і найменше — на Сході (24%). Натомість у решті регіонів підтримка цієї ідеї виявилася на рівні загальнонаціонального показника: на Заході — 36% і на Півдні — 36% (KIIS, 2023b).

Таким чином, несприйняття більшістю населення ідеї виборів під час війни є важливим свідченням того, що українці поступово відмовляються від переваг політичної доцільності, яка часто перегукується з популістськими переконаннями, й солідаризуються із дотриманням норм законодавства та демократичних процедур. На перший погляд, суспільство певним чином вимушено подовжує легітимність чинних державних інститутів. Та водночас формується достатньо вагома кількість людей, які не поділяють монополізації влади під час війни однією політичною силою. Накопичення політичних питань, які обов’язково увиразняться у повоєнний час, стане суттєвим викликом для політичного класу України, оскільки вимушено пролонгована легітимність може одразу різко знизитися за умов відновлення звичайного політичного життя.

Запит населення України на нові політичні сили у повоєнний час

Довіра до політичних партій в Україні традиційно була низькою впродовж соціальних трансформацій. І навіть коли після широкомасштабного вторгнення показники довіри до більшості політичних інституцій суттєво зросли, рівень

довіри до політичних партій залишився майже незмінним. Як свідчать загальнонаціональні опитування Центру Разумкова, лише у лютому–березні 2023 року довіра до політичних партій тимчасово зросла (табл. 3). Однак у подальшому ця довіра знижувалася, а частки недовіри повернулися до довоєнних показників. Особливо це вочевиднюється, якщо подивитися на від’ємний баланс довіри–недовіри (різницю між частками тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє).

Таблиця 3

Динаміка довіри українців до політичних партій (%)

Варіанти	Липень–серпень 2021 р.	Серпень 2022 р.	Грудень 2022 р.	Лютий–березень 2023 р.	Травень 2023 р.	Вересень 2023 р.	Грудень 2023 р.	Січень 2024 р.
Не довіряють	71,7	69,8	65,8	63,3	68,8	73,6	75,9	72,1
Довіряють	16,1	14,5	17,1	21,7	14,8	14,1	12,8	14,2
Важко відповісти	12,2	15,6	17,1	15,0	16,5	12,3	11,3	13,6
Баланс довіри–недовіри	-55,6	-55,3	-48,7	-41,6	-54,0	-59,5	-63,1	-57,9

Джерело: (Центр Разумкова, 2022; 2023а; 2023б; 2023с; 2024).

Утім, незважаючи на низькі показники довіри, відповідаючи на запитання, чи бачать вони серед наявних політичних сил ті, яким можна було б довірити владу у повоєнний період, вагома частка респондентів визнавали можливість задіяти наявні політичні сили (табл. 4). З іншого боку, це сприйняття перебуває в динаміці. Так, ще у липні 2023 року баланс між позитивними й негативними відповідями залишався мінімальним: 38,5% респондентів дали ствердну відповідь і приблизно стільки ж (41%) — негативну. Водночас п’ята частина населення не визначилася у цьому питанні. Однак вже за пару місяців, у вересні 2023 року, позитивну відповідь на це запитання дали помітно менше (27,2%) респондентів, ніж у липні. Відповідно зросли частки негативних відповідей (48,6%) та невизначених (24,2%).

Таблиця 4

Розподіл відповідей населення України на запитання
«Чи бачите Ви серед наявних політичних сил ті,
яким можна було б довірити владу у повоєнний період?» (%)

Варіанти	Липень 2023 р.	Вересень 2023 р.
Так	38,5	27,2
Ні	41,3	48,6
Важко відповісти	20,2	24,2

Джерело: (Центр Разумкова, 2023б).

Попри вимушену відчуженість населення від політики, впродовж 2023 року спостерігався чіткий запит на залучення до політичного життя людей із середовища військових: близько половини опитуваних вважали, що із середовища військових може з'явитися політична сила, якій вони могли б довірити владу у повоєнний період (табл. 5). Також у вересні 2023 року спостерігалось зростання позитивних очікувань і щодо інших категорій населення: 30% респондентів дотримувалися думки, що політична сила може з'явитися з волонтерського середовища (що на 5% більше, ніж у липні 2023 року), а 25% опитаних — що з кола гуманітарної або технічної інтелігенції (на 7% більше, ніж у липні 2023 року). Крім того, 19,1% опитаних вказали, що повоєнні політики можуть з'явитися з організацій громадянського суспільства, а 7,7% — що з бізнес-середовища. Характерно, що на наявні політичні партії вказали 23,2% респондентів (що на 3% менше, ніж у липні).

Таблиця 5

**Розподіл відповідей населення України на запитання
«З якого середовища, на Вашу думку, може з'явитися політична сила,
якій би Ви могли довірити владу у повоєнний період?» (%)**

<i>Варіанти</i>	<i>Липень 2023 р.</i>	<i>Вересень 2023 р.</i>
З уже наявних політичних партій	25,9	23,2
З бізнес-середовища	7,8	7,7
З організацій громадянського суспільства	18,5	19,1
З кола гуманітарної або технічної інтелігенції (науковців, учителів та ін.)	17,2	24,6
З середовища військових	51,0	51,6
З волонтерського середовища	24,4	29,6
Інше	3,2	3,5
Важко відповісти	17,6	17,1

Примітка. Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

Джерело: (Центр Разумкова, 2023b).

Таким чином, низький рівень довіри до наявних політичних партій та наростання несприйняття їх залучення до влади у повоєнному житті цілком логічно можуть стати сприятливим тлом для поширення антиелітистських ідей популізму. Звичайно, це не обов'язково може втілитися у реальній політичній боротьбі. Однак це залежатиме від конфігурації нових політичних сил, їхньої ідеології та методів. Запит у суспільстві на політиків з військового середовища пояснюється високою довірою до Збройних Сил України під час війни. Після закінчення війни (чи її активної фази) політичні пріоритети українців можуть бути збалансовані запитом і на інші категорії політиків, зокрема з експертного та громадянського секторів, інтелігенції та волонтерів.

Потенційні соціальні конфлікти, які можуть використати популісти у повоєнний час

Серед основних претензій до влади українці традиційно виокремлювали проблему корупції. За умов великої війни це питання є найбільш чутливим. І саме аргумент боротьби з корупцією зазвичай використовують популісти в усьому світі. Особливо реакція на цю проблему набуває антиелітистського характеру в тих країнах, де судова гілка влади є слабкою або взагалі контролюваною з боку можновладців. Беручи до уваги той факт, що у громадській думці українців утвердився стереотип, за яким корупціонерам «все сходить з рук», вагома частина суспільства прагне притягнути їх до відповідальності навіть з порушенням процедур законодавства. Так, згідно з усеукраїнським опитуванням громадської думки, яке провів КМІС впродовж 29 листопада — 9 грудня 2023 року, більш як половина населення (55%) схиляється до якомога швидшого покарання корупціонерів, навіть якщо це буде з порушенням законів. Натомість іншої думки — що треба карати за законом, навіть якщо це вимагає багато часу, — дотримуються 42% українців. Решта 3% не визначилися із цією дилемою. Характерно, що в усіх регіонах, крім Сходу, переважає прагнення якомога швидшого покарання корупціонерів. Натомість на Сході думки розділилися рівно навпіл (KIIS, 2023с). Таким чином, простежується потенційний поділ суспільства, коли більша частка населення погоджується із вкрай небезпечною ідеєю, яка суперечить європейським цінностям і цілком логічно відображає популістський принцип маніхейського ставлення до розв'язання будь-якої проблеми.

Однак, не лише проблема боротьби з корупцією може стати інструментом в руках популістів. Небезпечною є тенденція, коли населення України демонструє найбільшу недовіру до людей з іншими політичними поглядами, навіть порівняно з недовірою до державних інститутів чи недовірою до невідомих людей. Зокрема, згідно з результатами опитування, яке провела соціологічна група «Рейтинг» у серпні 2023 року, людям інших політичних поглядів не довіряють 61%, а довіряють лише 11%, тоді як державним та муніципальним установам радше не довіряють (35%), ніж довіряють (32%) (Соціологічна група «Рейтинг», 2023а).

Після завершення великої війни Україна зіткнеться з низкою масштабних проблем, як економічних, так і соціально-демографічних. Понад те шлях інтенсифікації європейської інтеграції обов'язково викличе прискіпливі погляди щодо наявності відповідних ціннісних орієнтацій в українському суспільстві. Перебудова економіки потребуватиме нестандартних рішень, зокрема, оптимізації видатків на соціальну сферу, максимальної лібералізації та залучення іноземної робочої сили. Повоєнний уряд у своїх спробах запровадження таких реформ буде змушений спиратися на підтримку громадської думки. Прогнозовано, що низка нововведень у масовій свідомості не матиме підтримки. Про це свідчить загальнонаціональне опитування, яке провела соціологічна група «Рейтинг» у серпні 2023 року. Респондентам було запропоновано обрати між

певними ціннісними дихотоміями, які визначають умовно ліві та праві настанови українського суспільства (табл. 6).

Таблиця 6

Вибір ціннісних тверджень: Україна в майбутньому (за 7-ти бальною шкалою, де вибір 1–3 балів є згодою з думкою лівого спектра, вибір 4 балів — невизначена позиція, а вибір 5–7 балів є згодою з думкою правого спектра) (%)

Цінності лівого спектра	1	2	3	4	5	6	7	Цінності правого спектра
Безкоштовна медицина	42	11	8	15	9	6	9	Платна медицина
Безкоштовна вища освіта	38	10	9	19	9	6	9	Платна вища освіта
Не дозволяти продавати іноземцям землю	42	8	7	12	11	8	12	Дозволити продавати іноземцям землю
Держава відповідальна за підвищення доходів громадян	31	14	8	13	8	10	16	Людина відповідальна за підвищення доходів
Не дозволяти одностатеві шлюби	33	4	5	22	10	7	20	Дозволити одностатеві шлюби
Не дозволяти працевлаштування мігрантам з Близького Сходу	20	6	10	15	18	12	20	Дозволити працевлаштування мігрантам з Близького Сходу
Державне регулювання	17	8	6	12	10	18	30	Вільний ринок в економіці
Потрібна сильна рука	19	5	4	8	7	15	42	Потрібно більше демократії
Більше контролю ЗМІ	7	3	5	10	11	21	43	Більше свободи ЗМІ

Джерело: (Соціологічна група «Рейтинг», 2023b: с. 29).

Позитивним є те, що більшість українців схиляються до загальноєвропейських цінностей у цілому: респонденти переважно хочуть бачити Україну з вільним ринком в економіці (58%), з більшим рівнем демократії (64%) та більшим рівнем свободи у ЗМІ (75%). Однак не всі суто капіталістичні умови розвитку економіки (а їх мимоволі доведеться запроваджувати, принаймні на певний час) сприймаються українцями як бажані: так, українці більше схиляються до безкоштовної медицини (61%) та освіти (57%), заборони продажу землі іноземцям (57%) та перенесення відповідальності за підвищення доходів людей на державу, а не на самих людей (53%). Тобто попри позірну підтримку ринкової економіки, люди все ще сподіваються на певний патерналізм з боку держави.

Неоднозначними залишаються думки українців щодо одностатевих шлюбів та працевлаштування мігрантів з Близького Сходу. Тільки більш як третина громадян України допускають легалізацію одностатевих шлюбів (37% — можна дозволити, 22% — не визначились, 42% — проти; при цьому, якщо брати за ос-

нову вибір лише «1» бала, 33% — категорично проти). Кожен другий допускає, що мігрантам можна дозволити працювати (50% — за, 15% — не визначились, 36% — проти). Ця неоднозначність може відлякувати потенційну робочу силу як у менш привабливих галузях економіки, так і в тих, що потребують креативних та талановитих працівників.

За даними фахівців соціологічної групи «Рейтинг», вибір між альтернативами ціннісних дихотомій відрізнявся за оптимізмом та песимізмом щодо майбутнього України. Так, ті, хто оптимістично дивилися в майбутнє України, менше очікували допомоги від держави та були більше згодні, що людина сама відповідальна за підвищення своїх доходів, а також частіше, ніж скептики, погоджувалися, що Україні потрібно більше демократії (не противагу твердження, що Україні потрібна «сильна рука»). Також помічено, що молодші респонденти більше, ніж старші, підтримували дозвіл продажу землі іноземцям, дозвіл одностатевих шлюбів та працевлаштування мігрантів. Чоловіки більше, ніж жінки, підтримували ініціативи щодо платної освіти та медицини й вільну економіку, водночас жінки проявляли більше толерантності до одностатевих шлюбів. Також мешканці міст дещо більше, ніж мешканці сіл, підтримували демократичні та ліберальні ініціативи (Соціологічна група «Рейтинг», 2023b: с. 29–30).

Актуалізація цих питань поряд з відновленням інтенсивного політичного життя можуть спровокувати політичні конфлікти на ґрунті несприйняття інших поглядів. Це може стати найбільш небезпечним для національної єдності у повоєнному житті. Власне, населення це усвідомлює: відповідаючи на запитання «Що може найбільше роз'єднати українців?», найчастіше згадують політичні конфлікти (62%) та взаємні звинувачення (59%) (Соціологічна група «Рейтинг», 2023b: с. 16).

Звичайно, декларування з боку населення свого несприйняття певних новацій у майбутній життєдіяльності не обов'язково втілюється у реальну протидію. Однак поєднання цих потенційних ціннісних розломів із високим рівнем антагонізму та нетерпимості до іншої політичної точки зору може бути вміло «підігрим» з боку популістських сил. Беручи до уваги той факт, що серед населення України досі культивуються патерналістські надії на державну допомогу, брак фінансових ресурсів після завершення війни може пришвидшити зростання суспільної депривації.

Висновки

Тривала російсько-українська війна неодмінно буде провокувати політичну нестабільність у суспільстві. Потенційні конфлікти, які під час війни ще гальмуються обмеженнями воєнного стану, можуть у майбутньому суттєво впливати на політичну структуру України. З часом виникатимуть нові конфігурації політичних сил, посилюючи протистояння між різними соціальними групами та носіями різних політичних ідеологій.

Після закінчення війни (або її активної фази) в суспільстві може виникнути прагнення соціальних та культурних змін. Глибока демографічна криза, яка

з тривалістю війни є дедалі очевиднішою, вимагатиме від влади неординарних заходів із залученням чужинців. Населення прагнутиме побудови більш справедливого суспільства, де будуть захищені права кожного громадянина. Це, своєю чергою, диференціюватиме суспільство на тих, хто вимагатиме політичних та економічних реформ, і тих, хто волітиме відтворити «довоєнний» стан соціального порядку.

Тривале обмеження політичного життя, викликане воєнним станом, зумовлює масштабне накопичення політичних проблем як в очікуваннях населення, так і загалом у функціюванні політичної системи. Відсутність електорального «кровопускання» в роки війни спричинить надмірну вимогливість громадян до політичних еліт, роблячи ці еліти своєрідними заручниками настроїв широких мас. З іншого боку, процеси пришвидшеної європейської інтеграції чинитимуть неймовірний зовнішній тиск на політичний клас України. Саме це може стати вигідним тлом для нових популістів, які із чуйністю будуть відстежувати суспільні настрої, і коли ці настрої не збігатимуться з вимушеними кроками правлячої еліти, нові популісти енергійно апелюватимуть до «простого народу».

Проведений аналіз показав, що перспектива поширення популістських орієнтацій у повоєнному суспільстві ґрунтуватиметься на амбівалентності політичної свідомості українців. Зокрема, з одного боку, несприйняття ідеї виборів під час воєнного стану є свідченням слабкої підтримки порушення законодавства, але водночас простежується прагнення швидко подолати корупцію, навіть з порушенням законів. Сприятливим чинником щодо підтримки популістських ідей є висока недовіра українців до людей з іншими політичними поглядами. Якщо тепер у суспільстві вже неможливо транслювати проросійські дискурси, то цілком імовірно є небезпека блокування європейської інтеграції через нагнітання популістської боротьби з корупціонерами, що зможе призупинити цю інтеграцію. А втомлений війною народ цілком може підхопити ідею розв'язання складних проблем простими методами. Цьому сприятиме зниження довіри до наявних політичних партій та зростання очікувань щодо появи нових політичних сил.

Джерела

Ведернікова, І. (2023). Війна і вибори. Яка перемога важливіша? *ZN.UA*, 18 травня 2023 р. Взято з: <https://zn.ua/ukr/war/vijna-i-vibori-jaka-peremoaha-vazhlivisha.html>

Соціологічна група «Рейтинг». (2023а). *Невидимий клей: дослідження соціального капіталу в Україні*. 27.11.2023. Взято з: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/report_ua_fin.pdf

Соціологічна група «Рейтинг». (2023б). *Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: уявлення про патріотизм і майбутнє України (16–20 серпня 2023 року)*. 24.08.2023. Взято з: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf

Центр Разумкова. (2022). *Політичні підсумки 2022 року: оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів* (грудень 2022 р.). Взято з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-graden-2022r>

Центр Разумкова. (2023а). *Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів* (травень 2023 р.). Взято з: <https://>

razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-traven-2023r

Центр Разумкова. (2023b). *Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни* (вересень 2023 р.). Взято з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-provedennia-zagalnonatsionalnykh-vyboriv-v-ukraini-do-zavershennia-viiny-veresen-2023r>

Центр Разумкова. (2023c). *Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів* (грудень 2023 р.). Взято з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-graden-2023r>

Центр Разумкова. (2024). *Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів* (січень 2024 р.). Взято з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r>

Almond, G.A., Verba, S. (1963). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton University Press.

Bakker, R., Edwards, E., Hooghe, L., Jolly, S., Marks, G., Polk, J., Rovny, J., Steenbergen, M., Vachudova, M. (2015). *The 2014 Chapel Hill Expert Survey. Version 2015.1*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina. Retrieved from: <https://www.chesdata.eu/2014-chapel-hill-expert-survey>

Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47(1), 2–16.

Dalton, R. J. (2006). *Citizen politics: Public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. CQ Press.

Di Tella, R., MacCulloch, R. (2009). Why Doesn't Capitalism Flow to Poor Countries? *Brookings Papers on Economic Activity*, Spring, 285–321.

KIIS. (2023a). *When elections should be held, attitudes towards online voting and attitudes towards possible restrictions on citizens' rights: results of a telephone survey conducted on September 30 – October 11, 2023*. 30.10.2023. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1309&page=1>

KIIS. (2023b). *Attitude towards the creation of the government of national unity*. 21.12.2023. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1339&page=1>

KIIS. (2023c). *How to punish corruptors: according to the law, even if slowly, or as soon as possible, even if in violation of the law*. 20.12.2023. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1337&page=2>

Krastev, I. (2006). The New Europe: Respectable populism, clockwork liberalism. *Open Democracy*, 21 March. Retrieved from: https://www.opendemocracy.net/en/new_europe_3376jsp

Lipset, S.M. (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics*. Doubleday.

Mudde, C. (2004). The populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 542–563.

Norris, P. (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford University Press.

Rooduijn, M. (2014). The nucleus of populism: In search of the lowest common denominator. *Government and Opposition*, 49(4), 573–599.

Stanley, B., Cześniak, M. (2021). Uninformed or informed populists? The relationship between political knowledge, socio-economic status and populist attitudes in Poland. *East European Politics*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/21599165.2021.1876676>

van Kessel, S. (2014). The populist cat-dog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, 19(1), 99-118.

Отримано 07.01.2024

References

Almond, G.A., Verba, S. (1963). *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton University Press.

Bakker, R., Edwards, E., Hooghe, L., Jolly, S., Marks, G., Polk, J., Rovny, J., Steenbergen, M., Vachudova, M. (2015). *The 2014 Chapel Hill Expert Survey. Version 2015.1*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina. Retrieved from: <https://www.chesdata.eu/2014-chapel-hill-expert-survey>

Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47(1), 2-16.

Dalton, R.J. (2006). *Citizen politics: Public opinion and political parties in advanced industrial democracies*. CQ Press.

Di Tella, R., MacCulloch, R. (2009). Why Doesn't Capitalism Flow to Poor Countries? *Brookings Papers on Economic Activity*, Spring, 285-321.

KIIS. (2023a). *When elections should be held, attitudes towards online voting and attitudes towards possible restrictions on citizens' rights: results of a telephone survey conducted on September 30 – October 11, 2023*. 30.10.2023. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1309&page=1>

KIIS. (2023b). *Attitude towards the creation of the government of national unity*. 21.12.2023. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1339&page=1>

KIIS. (2023c). *How to punish corruptors: according to the law, even if slowly, or as soon as possible, even if in violation of the law*. 20.12.2023. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1337&page=2>

Krastev, I. (2006). The New Europe: Respectable populism, clockwork Liberalism. *Open Democracy*, 21 March 2006. Retrieved from https://www.opendemocracy.net/en/new_europe_3376jsp

Lipset, S.M. (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics*. Doubleday.

Mudde, C. (2004). The populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 542-563.

Norris, P. (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford University Press.

Rooduijn, M. (2014). The nucleus of populism: In search of the lowest common denominator. *Government and Opposition*, 49(4), 573-599.

Sociological group «Rating». (2023a). *Unseen glue: social capital in Ukraine*. 27.11.2023. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/nevidimiy_kley_doslidzhennya_socialnogo_kapitalu_v_ukraini.html [= Соціологічна група «Рейтинг» 2023a].

Sociological group «Rating». (2023b). *Sociological research for Independence Day: perceptions of patriotism and the future of Ukraine (August 16-20, 2023)*. 24.08.2023. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rating_independence_august_2023.pdf [= Соціологічна група «Рейтинг» 2023b].

Stanley, B., Czeżnik, M. (2021). Uninformed or informed populists? The relationship between political knowledge, socio-economic status and populist attitudes in Poland. *East European Politics*, 1-18. <https://doi.org/10.1080/21599165.2021.1876676>

The Razumkov Center. (2022). *Political results of 2022: citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities, trust in social institutions (December 2022)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovirado-sotsialnykh-institutiv-gruden-2022r> [= Центр Разумкова 2022].

The Razumkov Center. (2023a). *Citizens' assessment of the situation in the country, trust in social institutions, politicians, officials and public figures (May 2023)*. [In Ukrainian]. Retrieved from:

<https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-traven-2023r> [= Центр Разумкова 2023a].

The Razumkov Center. (2023b). *Citizens' assessment of the situation in the country. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures. Attitudes towards the holding of national elections in Ukraine before the end of the war (September 2023)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-provedennia-zagalnonatsionalnykh-vyboriv-v-ukraini-do-zavershennia-viiny-veresen-2023r> [= Центр Разумкова 2023b].

The Razumkov Center. (2023c). *Citizens' assessment of the situation in the country. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures (December 2023)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-gruden-2023r> [= Центр Разумкова 2023c].

The Razumkov Center. (2024). *Citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures (January 2024)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-sichen-2024r> [= Центр Разумкова 2024].

van Kessel, S. (2014). The populist cat-dog: applying the concept of populism to contemporary European party systems. *Journal of Political Ideologies*, 19(1), 99-118.

Vedernikova, I. (2023). War and elections. Which victory is more important? [In Ukrainian]. *ZN.UA*. May 18. Retrieved from: <https://zn.ua/ukr/war/vijna-i-vibori-jaka-peremoha-vazhlivisha.html> [= Ведернікова 2023].

Received 07.01.2024

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Уявлення українців про політичне життя в повоєнний період у контексті перспективи поширення популізму

Несприйняття більшістю населення України ідеї виборів під час повномасштабної війни є вимушеною пролонгацією легітимності чинних державних інститутів. Українці розуміють усі ризики таких виборів для політичної системи за умов воєнного стану, погоджуючись із нормами законодавства та дотриманням демократичних процедур. Водночас формується достатньо вагома група населення, яка не поділяє монополізації влади під час війни однією політичною силою. Накопичення політичних питань, які увиразнюються в повоєнний час, стає суттєвим викликом для політичного класу України. Низький рівень довіри до наявних політичних партій та зростання запити на нові політичні сили можуть стати сприятливим тлом для поширення антиелітистських ідей популізму. У громадській думці існує запит на політиків більшою мірою з військового середовища і меншою — з експертного та громадянського секторів, інтелігенції та волонтерів. Перебудова повоєнної економіки потребуватиме нестандартних рішень, зокрема оптимізації видатків на соціальну сферу та максимальної лібералізації. Низка нововведень у масовій свідомості не матиме підтримки. Зокрема, українці здебільшого налаштовані на безкоштовну медицину та освіту, заборону продажу землі іноземцям та віднесення відповідальності за підвищення доходів громадян на державу, а не на саму людину. Брак фінансових ресурсів після завершення війни може пришвидшити зростання суспільної депривації. Поєднання цих потенційно конфліктних установок з високим рівнем антагонізму та нетерпимості до іншої політичної точки зору можуть бути вміло «підігритим» з боку популістських сил.

Ключові слова: політичні атитюди, повоєнне життя, підтримка популізму

OLEKSANDR RAKHMANOV

The perception of Ukrainians about political life in the post-war period and the prospects for the spread of populism

The non-acceptance by the majority of the population of Ukraine of the idea of elections during a full-scale war is a forced prolongation of the legitimacy of existing state institutions. Ukrainians understand all the risks of such elections for the political system under martial law, agreeing to the norms of legislation and compliance with democratic procedures. At the same time, a sufficiently significant number of the population is forming, which does not share the monopolization of power during the war by one political force. Accumulation of political issues, which will be expressed in the post-war period, will become a significant challenge for the political class of Ukraine. The low level of trust in existing political parties and the growing demand for new political forces can become a favorable background for the spread of anti-elitist ideas of populism. In public opinion, there is a demand mostly for politicians from the military environment and to a lesser extent from expert and civil sectors, intelligentsia, and volunteers. Reconstruction of the post-war economy will require non-standard solutions, in particular, optimization of expenditures in the social sphere and maximum liberalization. Several innovations will not have support in the mass consciousness. In particular, Ukrainians are mostly in favor of free medicine and education, a ban on the sale of land to foreigners, and assigning responsibility for increasing people's incomes to the state, not to the individual. The lack of financial resources after the end of the war can accelerate the growing social deprivation. The combination of these potentially conflicting attitudes with a high level of antagonism and intolerance to a different political point of view can be skilfully «warmed up» by populist forces.

Keywords: political attitudes, postwar life, support for populism